

Zengi Atabeglerinin Sikkelerinde Antik Türk Mitolojisinin İzleri: Kağanlık Simgesi Olarak Ay Kültü (Mardin Müzesi Örnekleri)

*Traces of Ancient Turkish Mythology on Coins of Zengid Atabegs:
Moon Cult as A Symbol of Khanship (Samples from Mardin Museum)*

Yrd. Doç. Dr. Ramazan UYKUR*

Özet

Bu makalede Mardin Müzesi envanterinde bulunan Zengi atabegleri'ne ait sikkeler incelenmiştir. Musul Zengi Atabegleri I. İzzeddin Mesud'un 585/1190 ve Nasireddin Mahmud'un 627/1230 yıllarında basılan sikkelerinde, bağdaş kurarak oturmuş kağan figürü yer alır. Bu kompozisyonun biraz farklı bir uygulaması el-Cezire atabeği Mu'izzeddin Mahmud'un 606/1210 yılında basılan sikkesinde karşımıza çıkar. Bu örnekte diğerlerinde olduğu gibi bağdaş kurmuş kağan tasviri bulunmaz; onun yerine kağan yarım büst olarak tasvirlenmiştir. Örneklerde vurgulanan ana tema ise, kağanın iki eliyle büyük bir hilal yukarıya kaldırmasıdır. Ay antik Türk kozmolojisinde, beylik işareti olan astrolojik bir simgeydi. Zira kağan, Güneş ve Ay eski Türk inanç sisteminde kötülükle mücadele eden, huzura kavuşturan unsurlardır. Türkler, Mani dinine girmeden önce Tanrıya Gök Tanrı derlerken, girdikten sonra Ay Tanrı demeye başlamışlardır. Bundan sonra Uygurlarda hükümdarlar "Ay Tanrıdan kut bulmuş" gibi ifadelerle tahta geçmiştir. Sümer inancında tanrılar arasında, Nanna Ay Tanrısıdır. Bölgeye daha sonra yerleşen Samiler, Nanna'yı Sin adıyla benimsemişlerdir. Mezopotamya'nın en eski Tanrılarında biri olan Ay Tanrısı Sin, bir hilal ile temsil edilirdi. İslamiyet'te ise Hristiyan haçı karşısında, dini bir sembol olarak İslam hilalinin rol aldığını görürüz. Ayrıca hilalin ibadet takvimindeki önemi, Kur'an'da Şems Suresi 1 ve 2. ayetlerde Allah'ın ona yemin etmesi, gibi daha pek çok nedenle Müslümanlar tarafından sembolleştirildiği kabul edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Zengi, hilal, ay, Selçuklu, burç

Abstract

In this article, coins belonging to Zengid atabegs included in inventory of Mardin Museum have been examined. On the coins of Izzeddin Mesud I, one of Zengid atabegs of Mosul, minted in 585/1190 and coins of Nasireddin Mahmud minted in 627/1230, there is a figure sitting cross-legged. A different version of this composition can be observed on coins minted for Mu'izzeddin Mahmud, the atabeg of Al Jazeera, in 606/1210. On such coins, there is not a depiction of a khan sitting cross-legged; instead, the khan is depicted as semi-bust. The main theme emphasized in the samples is the khan raising a large crescent up with both hands. Moon was an astrological symbol in ancient Turkish cosmology, referring to khanship (principality). As a matter of fact, the khan, Sun and Moon are the elements fighting against the

*Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk İslam Sanatı ABD, reuykur@gmail.com

evil and bringing peace in ancient Turkish belief system. Before adopting the Manichaeism, Turks used to call "Tengri" to the God; after adopting Manichaeism, they started to call "Moon God". In the following periods, emperors of Uighurs took the throne with statements such as "took power from the Moon God". In Sumerian belief, Nanna was the Mood God among other gods. Semitic people, settling the region afterwards, adopted Nanna with the name of Sin. As one of the oldest Gods of Mesopotamia, Sin, the Moon God, was represented by a crescent. In Islam, we see that Islamic crescent plays a role as a religious symbol against the Christian cross. Moreover, the crescent was symbolised by the Muslims due to many reasons including the importance of crescent in worshipping, oaths made by Allah to the crescent in the 1st and 2nd verses of Şems (Sun) sura of Koran.

Keywords: Zengid, crescent, moon, Seljuk, zodiak

Musul Zengi Atabegleri I. İzzeddin Mesud ve Nasıreddin Mahmud Dönemine Kısa Bakış

Bu bölümde, araştırmada tanıtacağımız sikkeleri bastıran atabeglerin dönemlerini askeri ve siyasi olaylar bağlamında kısa bir tarihçe ile ele almak yararlı olacaktır.

Melikşah devrinin ünlü veziri Kasımüddele Aksungur'un oğlu İmadeddin Zengi tarafından kurulmuş bir Atabegliktir. 12. ve 13. yüzyıllarda Halep ve Musul merkez olmak üzere el-Cezire, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüştür [Yürekli 2009/1: 113; İbn al-Âdim 1976: 73-75; Coşkun 1978: 526; Heldemann 2002: 452; Gök 2001]. Kurucusu İmadeddin Zengi'den dolayı Zengiler ismi ile anılmıştır.

Musul Zengi Atabegi II. Seyfeddin Gazi (1169-1180)'nin 1180'de uzun süredir rahatsız olduğu verem ve son günlerde yakalandığı menenjit hastalığından ölümü üzerine kardeşi I. İzzeddin Mesud (1180-1193) yılında tahta geçti [İbnü'l-Esîr 1991: 370; Heldemann, 2002: 454; Zettersteen 1979: 135]. II. Seyfeddin Gazi hastalığı ağırlaşınca oğlu Muizzüddin Sencersâh'ı veliaht tayin etmek istedi, (Sencersâh o sırada 12 yaşındaydı) fakat devletine zarar gelmesinden korktu. Çünkü Eyyûbî meliki Salâhaddin (1171-1193) Suriye'ye iyice yerleşmiş, durumunu iyice güçlendirmişti. Bu sebeple kardeşi İzzeddin Mesud bu işe karşı çıktı. Bunun üzerine emirler ve Mücâhidüddin Kaymaz kendinden sonra kardeşi İzzeddin Mesud'un hükümdar olmasını, onu veliaht tayin etmesini tavsiye ettiler, zira onun yaşı büyüktü, ayrıca cesur, akıllı ve yürekli bir insandı. Seyfeddin Gazi ölünce Musul ve diğer yerlere İzzeddin Mesud hükümdar oldu. Devleti ise Mücâhidüddin Kaymaz idare ediyordu, her şey onun tasarrufundaydı. Böylece işler yoluna girdi ve ikisi ayrılığa ve anlaşmazlığa düşmeden yönetim gösterdiler [İbnü'l-Esîr 1991: 369, 370].

I. İzzeddin Mesud yönetimi alınca Salâhaddin'den el-Cezire üzerindeki hâkimiyetinin tanınmasını istedi ama Salâhaddin onun bu isteğini geri çevirdi. Aynı zamanda Halep atabegi Melik Salih İsmail (1174-1181)'in hastalığı artınca topraklarını Musul atabegine vasiyet etti [İbnü'l-Esîr 1991: 377]. Melik Salih İsmail öldüğü zaman Mısır'da olduğu için Salâhaddin duruma müdahale etmezken; I. İzzeddin Mesud Halep'in idaresini ele geçirdi. Böylece Halep Zengi zamanında olduğu gibi, yeniden Musul'a bağlanmış oldu (1181). Ancak, bu durum uzun sürmedi. Hanedan mensupları ve ümera arasındaki çekişme, Halep'in önce Sincar karşılığında II. İmadeddin Zengi'ye verilmesi, sonra da Salâhaddin tarafından işgal edilmesiyle sonuçlandı [İbnü'l-Esîr 1991: 378; İbnü'l-Âdim 1989: 1176-1178].

1182 yılında I. İzzeddin Mesud'un Musul egemenliğini tanımayan Salâhaddin'in Musul'u işgal girişimi gerçekleşti. Salâhaddin'in Musul işgali başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte hemen ardından Sincar'ı ele geçirdi [İbnü'l-Esîr 1991: 385-387]. 1183'de Halep'in düşmesiyle [İbnü'l-Âdim 1989: 176-180] rakipsiz duruma gelen Salâhaddin; Nureddin Mahmud zamanında olduğu gibi, el-

Cezire ve Suriye'yi tek elde birleştirmek isteği ile ikinci defa Musul'u kuşattı (1185) **[İbnü'l-Esîr 1991: 388; Heidemann 2002: 454]**. Kuşatmanın tekrar başarılı olamamasına **[Zettersteen 1979: 135]** rağmen varılan anlaşmaya göre Musul Atabegliği Salâhaddîn'e tabi olacak, hutbeden Irak Selçuklu sultanının adı çıkarılıp, Salâhaddîn'in adı konulacak ve Zap Suyu'nun ötesindeki topraklar da Salâhaddîn'e verilecekti. Musul Atabegliği ile Salâhaddîn Eyyübî arasındaki bu anlaşmanın en önemli sonucu el-Cezire'de artık Selçuklu egemenliğinin sona ermiş olmasıydı **[Gök 2001: 288-354]**.

1193 yılında I. İzzeddin Mesud'un on gün süren bir hastalıktan ölmesiyle **[İbnü'l-Esîr 1987: 92]** yerine oğlu I. Nureddin Arslanşah (1193-1211) geçirilmişti **[İbnü'l-Âdim 1989: 188; Heidemann 2002: 454; Zettersteen 1979: 135]**. Bu ölüm üzerine Sincar Emiri olan amcası II. Zengi, Atabegliğe ait bazı toprakları işgal etti. Arslanşah amcası II. Zengi'nin 1197 yılında ölümünden sonra yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed ile mücadele ederek, Kutbeddin'e ait Nusaybin'i işgâl etti. Fakat Eyyübî meliki Adil'in müdahalesi üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. 1199 yılında Arslanşah'ın atabegi Musul Valisi Kaymaz'ın ölümü üzerine, yerine vali olarak Bedreddin Lü'lü getirildi (1233-1258) **[Bezer 2002: 803]**.

Nureddin Arslanşah'ın yerine geçen oğlu II. İzzeddin Mesud (1210-1218)'ün tamamen atabegî Lü'lü'nün tahakkümü altında geçen devri, 1218 yılında ölümü ile son buldu **[İbnü'l-Esîr 1987: 290-292]**. Lü'lü onun yerine küçük yaşta oğlu II. Nureddin Arslanşah (1218-1219)'ı başa geçirdi ve halifenin atabegliğini onaylamasını sağladı **[İbnü'l-Esîr 1987: 292]**. II. Arslanşah 1219 yılında hastalıktan vefat etti. Vefat edince, Musul Atabegliği'ne Lü'lü tarafından onun üç yaşındaki kardeşi Nasireddin Mahmud (1219-1233) getirildi **[İbnü'l-Esîr 1987: 296]**.

III. Zengi atabegliğinin kendi hakkı olduğu iddiasıyla harekete geçti ve Gökbörü'nün de yardımıyla Musul'a bağlı yerleri işgal etmeye başladı. Melik Eşref'in, yardım için gönderdiği kuvvetlerde Gökbörü tarafından hezime uğratıldı (1219) **[Heidemann 2002: 454]**. Halifenin arabuluculuğu sayesinde sağlanan yeni anlaşma, III. Zengi'nin Kevaşa'yı zaptına kadar sürdü. Lü'lü'nün talebi üzerine Melik Eşref'in bizzat ordusuyla gelmesine karşılık, Gökbörü de Artuklular ve Anadolu Selçuklu Sultanı Keykavus'un desteğini sağladı. Fakat Melik Eşref'e karşı sefere çıkmış bulunan Keykavus'un ölümü, ittifakı zayıflattı. Melik Eşref Sincar'ı ele geçirip buradaki atabegliğe son verdi (1220) **[Gök 2001: 502-506]**.

Savaş sonunda, halifenin III. Zengi'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla anlaşma yapılması çabası ise Melik Eşref tarafından reddedildi. Eşref bu olaylardan asıl sorumlu tuttuğu Gökbörü'yü cezalandırmak için Erbil'e hareket etti. Eşref'in Zab Suyu kıyısındaki karargâhında yapılan görüşmeler sonunda, Zengi'nin zapt ettiği yerleri Musul Atabegliği'ne geri vermesi, iade gerçekleşene kadar Akr el-Humeydiye'nin Lü'lü'nün idaresinde olması ve Zengi'nin de Melik Eşref'in yanında rehin olarak kalması kararlaştırıldı (1220) **[Bezer 2002: 811]**.

Bu arada tarihi değiştirecek Moğol istilâsı başlamıştı ama bölgesel güçler birbirleriyle kıyasıya rekabet etmeye devam ediyorlardı. Gelişen olaylar Lü'lü'nün Musul hâkimiyetini sağlamlaştırdığı hâlde bölgenin, tam tersine savaşlarla tahrip edilmesine sebep oluyordu. Zaten henüz bir çocuk iken Musul Atabegliği'ne getirilen Nasireddin Mahmud on yedi yaşında Lü'lü tarafından katledildi. Böylece yerine geçecek hanedan mensubu kalmadığı için Zengi Musul Atabegliği tarihe karışmış oldu. Gök, Nasireddin Mahmud'un ölümü hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmadığını ancak 1233 yılında halifenin Lü'lü'ye saltanat beratı göndermesi **[Heidemann 2002: 454]**, aynı tarihten itibaren sikkelerde ve hutbede Lü'lü'nün adının geçiyor olması nedenleriyle, Nasireddin Mahmud'un bu tarihte öldüğünü tespit eder. Gök'ün İbn Kesir'den naklettiği bilgiye göre ise: Nasireddin Mahmud, Lü'lü tarafından aç ve susuz bırakılarak öldü-

rülmüştür (1233) [Gök 2001: 544-545]. Musul'daki Lü'lü hâkimiyeti ise 1258 yılında Moğol kağanı Hülagü'nün Irak ve Bağdat istilasına kadar sürmüştür.

el-Cezire'de Atabeg Muizzeddin Mahmud Dönemine Kısa Bakış

Sencerşah dönemi hakkında bilgileri dönem tarihçisi İbnü'l-Esir'den öğrenmekteyiz. el-Cezire'de 1180 yılından beri Muizzeddin Sencerşah hüküm sürmekteydi. Musul emiri Nureddin'in amcasının oğluydu. Sencerşah halkına, ailesine ve askerlerine yaptığı zulümlerle anılan kötü şöhrete sahip bir hükümdardı. Halkına o kadar kötü bir tavır takınmıştı ki bazılarının dilini, kulağını ve burnunu kestirmişti. Bunlar yetmiyormuş gibi aylak aylak dolaşan serseri ve zalim takımını devlet kademesinde görevlendirmişti. Memleket adeta bir harabeye dönmüştü. Sencerşah yönetimi kaybetmek korkusuyla oğullarından Mahmud ve Mevdud'u Zevezan'da, Ferah kalesinde; diğer oğlu Gazi'yi ise bulunduğu yerde kötü şartlarda ve kapısında nöbetçilerin beklediği bir hücrede hapsedirmişti. Fakat tutuklu bulunduğu yerden firar eden Gazi saraya giderek babasını odasında katletti. Saray hizmetçilerinin durumu Üstadüddar'a bildirmesi üzerine o da devlet erkânını toplayarak, Gazi'nin yerine Mahmud'un tahta geçirilmesi konusunda görüş birliğine varılmasını sağladı. Babasını katlettiği için cezası halk tarafından verilerek öldürülen Gazi, babası ile birlikte gömüldü. Defin işleminden sonra Ferah kalesinden getirilen Mahmud babasının lakabını alarak tahta oturtuldu [1208]. Muizzeddin Mahmud yönetimi ele aldıktan sonra ilk icraatı babasının cariyelerinin yüzlerini yaktırmak suretiyle Dicle'de boğdurmak oldu. Bunlardan bir kısmını da köle olarak satılmalarını emretti. Bu cariyelerden birini satın alan İbnü'l-Esir yapılanları bizzat cariyenin kendisinin anlattığını rivayet etmiştir [İbnü'l-Esir 1987: 237-239]. Muizzeddin Mahmud el-Cezire'de uzun bir hükümdarlıktan sonra ölünce yerine oğlu Mesud geçti (1250) [Heidemann 2002: 455].

Sikkelerin Tanımı

Mardin Müzesi'nde yaptığımız araştırmalarda elinde hilal tutan ve Orta Asya tarzında başlık takıp, kıyafet giymiş beş sikke tespit edilmiştir. Sikkelerde kompozisyon olarak aynı konu işlenmekle beraber figürlerden ikisi tam boydan, üçü ise yarım büst şeklinde tasvir edilmiştir. Bu grubun yazıtları okunduğunda ise, tam boydan figürlü sikkelerin Musul atabegleri I. İzzeddin Mesud ve Nasireddin Mahmud'a, diğer üçünün de el-Cezire atabeği (el-Muazzam) Muizzeddin Mahmud'a ait oldukları anlaşılmıştır.

Erken tarihli ilk örnek olan Atabeg I. İzzeddin Mesud'un 585/1190 yılında Musul'da bastırıldığı sikkelerin ön yüzünde; inci dizili daire içinde bağdaş kurmuş¹ ve başında Orta Asya tarzı taç takmış kağan figürü yer alır. Kağan iki eliyle büyük bir hilali göğsü hizasında yukarıya kaldırmış, figürün sağ ve solunda ise *duribe bi'l Musul sene hamse ve semânîne* ve *hamsemle* şeklinde darp yılı ve yeri yazılmıştır. Ayrıca sağ ve solda dirseğinin altında dolgu olarak birer, sekiz kollu yıldız yerleştirilmiştir.²

Sikkenin arka yüzünde: İnci dizili daire içinde merkezde *Lâ ilâhe illâllâh Muhammedün Resûlullâh* olarak Kelime-i Tevhid, *en-Nâsire'd-dîn Allah Emîrül-Mü'minîn İddetü'd-dünya ve'd-*

¹ Son Göktürk kağanı Bilge Kağan'ın (ölm. 734) Azganar Er-Agar ve Çiner isimli iki Türk sanatkarı tarafından yapılan lahdinde cepheden bağdaş kurarak oturmuş tasviri görülür. Esin bu tasvirden yola çıkarak bu oturuş biçiminin hükümdara ya da yönetici sınıfından bir kişiye ait olduğunu belirtir [Esin 2006: 319].

² Poole, I. İzzeddin Mesud'un bu tipteki sikkelerini 585/1190 ve 587/1192 yılları arasında bastırıldığını belirtir [Poole 1877: 186-187, No 529-533]. Ayrıca diğer kataloglarda da örneklerine rastlanır: [İsmâil Galib 131: 94, No 130; Artuk vd. 1970: 409, No 1254].

dîn yazıtıyla kendi lâkabı ve Halife en-Nasır'ın adı okunmaktadır. Bunun altında da *Ebû Nasır Muhammed Yûsuf bin Eyyûb* şeklinde Eyyûbi meliki Salâhaddin'in lâkabı bulunur. Yazıtın sağ, sol ve üstünde ise *el-Melik'ün-Nâsır*, *el-Melik'ül-Âdil Mes'ûd bin Mevdûd* biçiminde İzzeddin Mesud'un unvanları ile babasının ismi yazılmıştır.

Sikke 1. Mardin Müzesi, Env.nuyok, 585/1190, Musul, Bakır, 28 mm, 14 gr, Kuff	
	
<p>خمس وثمانين و خمسمائة</p> <p>ضرب في الموصل سنة</p> <p></p>	<p>مسعود بن مودود لا اله الا الله محمد رسول الله الناصر لدين الله امير المو منين عدة الدنيا و الدين ابو نصر .....</p> <p>الملك الناصر</p> <p>١١٩٠ ١١٩٠</p>

İkinci tanıtacağımız sikke, birinciden yaklaşık kırk yıl sonra Musul'da yeniden karşımıza çıkan Atabeg Nasıreddin Mahmud'un 627/1230 yılında bastırıldığı sikkesidir. Sikkenin ön yüzünde görülen figür, -daha kaliteli bir işçilik ortaya koymakla birlikte- I. İzzeddin Mesud'un tasvirinin kopyasıdır. Hükümdarın sağ ve solunda ise *duribe bi'l-Musul sene seb'â işrîne* ve *sittemle* yazılarak darp yılı ve yeri belirtilmiştir.³

Sikkenin arka yüzünde, ortada beş satır içinde *Lâ ilâhe illâllâh Muhammed Resûlullâh el-Mustansir billah Emîr'ül-Mü'minîn* şeklinde Kelime-i Tevhid ve Halife el-Mustansır'ın isim ve unvanları yazılmıştır. Bu yazıtın çevresinde *Nâsire'd-dünya ve'd-dîn Atabeg Mahmûd* olarak Nasıreddin Mahmud'un isim ve künyesi ile; *el-Melik'ül-Kâmil el-Melik'ül-Eşref* şeklinde Eyyubî melikleri el-Kamil ve el-Eşref'in isimleri yerleştirilmiştir.

³ Sikkenin benzerleri için şu kataloglara bk. [Poole 1877: 198-199, No 567-569; İsmâil Gallib 1311: 104, No 138, 139; Artuk vd. 1970: 411, No 1261].

Sikke 2. Mardin Müzesi, Env.nu 17823, 627/1230, Musul, Bakır, 25 mm, 7,50 gr, Kuffi	
	
<p>سبع عشرين و ثمانية</p> <p>ضرب بالموصل سنة</p> <p>Kağan*</p>	<p>الامام لا اله الا الله محمد رسول الله المستنصر بالله امير المؤمنين</p> <p>ناصر الدنيا والدين اتابك محمود الملك الكامل الأشرف</p>

İlerleyen zamanlarda da bu kompozisyonun devamlılığını görmek mümkündür. Örneklerden biri Musul atabeği Nasıreddin Mahmud'un nâibi Bedreddin Lü'lü'nün 654/1257, 655/1258 yıllarında Musul'da darp edilmiş sikkeleridir.⁴ Diğer bir örnek de tasviri uzun yıllar sonra yeniden kullanan Moğol Kağanı Olcaytu Sultan Hüdabende Muhammed (1295-1304)'e aittir. Müzede bulamadığımız bu örnekleri kataloğlardan tespit edebildik [Diler 2006: 409, No U424] (Levha 1-2).

	
Levha 1. Bedreddin Lü'lü'nün sikkesi	Levha 2. Olcaytu Han'ın sikkesi [Diler 2006]

⁴ Bedreddin Lü'lü'nün sikkeleri için bk. [Poole 1877: 207, No 589, 592; Spengler vd.1992: 48].

Bu kompozisyonun biraz farklı bir uygulaması el-Cezire atabegi (el-Muazzam) Muizzeddin Mahmud'un 606/1210 yılında basılan sikkesinde karşımıza çıkar. İletmek istediği mesaj aynı olan sikkede, tek fark diğerinde olduğu gibi bağdaş kurmuş kağan tasviri bulunmaz. Ön yüzde inci dizili daire içinde cepheden, İmparatorluk tacı takmış ve yanlardan pendilia sarkmış büst görülür. Büst elleri arasında bir hilali havaya kaldırmış ve hilal başının üstünde daireye dönmüştür. Figürün çevresinde *el-Melikü'l-Mu'azzam Mahmûd bin Sencer Şâh en-Nâsirî* yazılarak Muizzeddin Mahmud'un künyesi, lâkap ve şeceresi vurgulanmıştır.⁵

Sikkenin arka yüzünde inci dizili daire içinde merkezde *el-İmâmü'l-A'zam en-Nâsir İ-l-dînalâh Emîrü'l-Mü'minîn el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekr bin Eyyûb* şeklinde, Halife en-Nâsir'in unvanları ile Eyyûbi sultanı el-Âdil'in ismi, lâkap ve şeceresi yazılmıştır. Bu yazıtın çevresinde *duribe bi'l-Cezîre sene sitte ve sittemle*, yazılarak sikkenin darp yeri ve yılı belirtilmiştir.

Sikke 3. Mardin Müzesi, Env.nu 6628, 606/1210, bi'l-Cezire, Bakır, 30 mm, 9,50 gr, Kuff	
	
الملك المعظم محمود بن سنجر شاه الناصرى	<p>سنة ست الامام الاعظم الناصر لدين الله امير المؤمنين الملك العادل ابو بكر بن ايوب</p> <p>و ستمائة</p> <p>سنة ب بالجز</p>

Ortaçağ İslam dünyasında burçlar, gezegenler ve yıldızlara duyulan ilgi onların insan hayatı üzerinde etkisi olduğu, hatta kaderini değiştirebildiği savı gibi etkenler çok sayıda tasvirli örneği ortaya çıkartmıştır. Ortaçağ İslam dünyasında astrolojiye gösterilen ilginin en güzel örneklerden biri figürlerin gezegen ve burçlar ile sembolleştirildiği 1163 tarihli Cizre (veya Cezire İbn Ömer) Köprüsü'nün batı ayağında sekiz pano içinde karşımıza çıkmaktadır [Hartner

⁵ Benzerleri için bk. [Poole 1877:230, 231, No 645-651; İsmâil Galib1311: 133, 134, No 174-176; Artuk vd. 1970:422, No 1290].

1938: 112-154]. Köprü'nün batıdan 7. panosunda yürüyen bir boğa figürü ve üzerinde hilal yer almaktadır. Profilden verilen boğanın başı ve kuyruğu tahrip olmuş, hilal tasvirinin içinde ise bir insan büstü görülmektedir. Kompozisyonun sağ üst köşesinde ise "el-kamer" (Ay) ibaresi yazılmıştır. Yazının devamının "el-Kamer Şerrefehâ's-Sevr" (Ay, boğa burcunu şereflendirir) şeklinde olduğu belirtilmiştir. Bu bilgilere göre, Boğa burcu ile Ay gezegeni tasvir edilmiştir⁶ [Top 2010: 162-164] (Levha 3).

Ortaçağ İslam bezeme sanatında elinde hilal tutan kompozisyonların yer aldığı örnekler ilgi duyularak resmedilmiştir. Bu grubun bilinen ilk tasvirli örneği, Kahire Hariri Koleksiyonu'nda 1153 tarihli Artuklu döneminde yapılmış bir aynada görülür (Levha 4). Tasvir burada tek başına değil, burç ve gezegen sembolleri arasında, göksel ifadelerde birlikte karşımıza çıkmıştır. Erginsoy yedi madalyon içerisinde hilal tutan tasvirin tam karşısında, elinde Güneş tutan figürün görülmesini Güneş ve Ay birlikteliği şeklinde yorumlamıştır⁷ [Erginsoy 1978: 172, res.82].

Levha 3. Clzre Tigris Köprüsü (Bell)

Levha 4. Kahire Hariri Koleksiyonu Artuklu aynası [Erginsoy 1978]

⁶ Ayrıca panonun resmi için bk. Erişim: Gertrude Bell Archive <http://gertrudebell.ncl.ac.uk/> 06.05.2017

⁷ Whelan ilk olma özelliği taşıyan 1153 tarihli Artuklu aynasındaki figürlerin benzerliğini vurgulamakla birlikte aynada ki tasvirin sikkede olduğu gibi üç başlı taç takmadığını belirtir [Whelan 1979: 490].

Örnekleri artırmak mümkündür. Bologna Civico Müzesi'nde bir Eyyûbî kalem kutusunda (13. Yüzyıl) altı gezegeni ifade eden madalyonlardan birinde [Baer 1983: 259, fig.210], Florence Courtesy Müzesi'nde Memlûkler dönemi kasede madalyon içinde [Baer 1983: 260], Victoria and Albert Müzesi'nde II. el-Adil Ebu Bekr'e ait pirinç kutunun kapağında altıgenler içindeki burç ve gezegen sembolleri arasında karşımıza çıkar [Baer 1983: 260, fig.222] (Levha 5, 6).

Muhtemelen Musul'da yapılmış *Kitabü't-Tiryak* (1199) isimli eserin başlangıç sayfasında yer alan resimde de yine benzer bir tema işlenmiştir. Resmin merkezinde iki ejderin oluşturduğu düğüm kompozisyonunun içinde hilal taşıyan figür yer almıştır. Resmin Zengi nâibi Bedreddin Lü'lü'yü temsil ettiği sanılsa da bu tarihte Lü'lü'nün hükümdar olmaması bu fikri doğrulamadığı belirtilmiştir [Çaycı 2008: 95, res.23]. İnal, hilal tutan resmin eseri yaptırana bereket getirmesi dileğiyle kitabın başına konulduğu kanaatindedir [İnal 1995: 25, res.10] (Levha 7).

Eski Mezopotamya'da Ay Kültü ve Anadolu'da Devamlılığı

Eski Mezopotamya'nın kadim toplumu Sümerlerde kâinatın yaratılışı konusunda, Ay Tanrısı Nanna, Sümerler'in yıldızlarla ilgili baş tanrısı olan Hava Tanrısı Enlil ve onun karısı Hava Tanrıçası Ninlil'den doğmuştur. Enlil ilk doğan çocuğu Nanna'yı Ay ilahlığına yükseltmek sureti ile onu dünyanın üstünde bir güce kavuşturmuştur [Schmökkel 1973: 380-381]. Sümer'de Ay Tanrısı Nanna'nın göklerde bir gufayla yolculuk ettiği ve bundan dolayı zifiri karanlık lacivert taşı renkli göğe ışık getirip aydınlattığına inanılmıştır [Kramer 1999: 86]. Çivi yazılı metinlerde her zaman Güneş Tanrısı Utu ve Güzellik ve Aşk Tanrıçası İnanna'nın, Ay Tanrısının çocukları olarak gösterilmesi, Ay'ın atmosferden gelmesinden sonra, bu iki ışıklı varlığın da Ay'dan yaratıldıklarını aklı getirmiştir. Bu durum aynı zamanda Ay'ın etrafında dolaşan, gezegenler ve diğer yıldızlar için de Ay'dan türedikleri anlamına gelmektedir [Kılıç 1997: 15, 16].

Eski Mezopotamya inançlarında gökyüzünün kuralları aynı zamanda insanların da kurallarıdır. Ay doğanın ve insan hayatının değişiminin de sembolüdür. Bu kültürlerde Ay siyasi ve egemenlik gücüyle ilişkilidir. Ayın hilal hâli ile boğanın boynuzları arasında ki benzerlik güç ile ilişkilendirilmiş ve böylece hilal krallığın gücü olmuştur [Ekinci 2006: 125-127]. Ayrıca Mezopotamya'nın en eski ve en köklü Tanrılarından biri olan Ay Tanrısı Sin, bir hilal ile temsil edilir ve bu tanrının önde gelen kült merkezi, Mezopotamya'da Ur ve Harran kentleri olmakla birlikte Nippur ve Babil'di [Erzen 1953: 10]. Özfırat, Ortaçağ kaynaklarında İbn Cübeyr, İbn Şaddad, el-Biruni, Dimaşki, Yakut, Mesudi, gibi pek çok seyyahın Harran'da yaşayan Sabiler'in Ay'a tapınmalarından ve Harran'da ki Sin Tapınağı'ndan bahsettiklerini belirtmiştir. Ona göre seyyahların verdiği bilgilere dayanarak Ay kültürünün Sabiler tarafından 11. yüzyıla kadar devam ettirildiği anlaşılmıştır [Özfırat 1998: 75]. Ay Tanrısı Sin liderliğindeki gezegen kültüne dayalı inançlar ise İslam ve Hıristiyanlığa mensup yerel halklar tarafından yer yer devam ettirilmiştir [Ekinci 2006: 145].

Mezopotamya bölgesinde yaşayan toplulukların çoğu, tarım toplumuymdu. Dolayısıyla bu verimli topraklarda yaşayan toplulukların inançlarında güneş, ay, yıldız ve su kültlerinin oluşmasında, içinde yaşadıkları coğrafî ve sosyal şartlar etkilidir. Anadolu'da güneş ve ay inancı ilk defa MÖ. 2700'lerden itibaren Sümerlerde görülmektedir. Sümer inancında tanrılar arasında, Ay, Nanna dışı; Güneş Utu ise erkektir. Bölgeye daha sonra yerleşen Sâmililer, Nanna'yı Sin; Utu'yu Şamas adıyla benimsemişlerdir. Sin'in simgesi hilâl kutsal hayvanı boğa, Şamas'ın simgesi kanatlı güneş kursu üzerinde dört köşeli yıldız bulunan disk, kutsal hayvanı aslandır [Erzen 1953: 12; Bayat 2006: 66]. Tanrı Sin tasvirleri Mezopotamya'da 3. bin yılın ortalarından itibaren silindir mühürler üzerinde görülür. 3. Ur hanedanı Urnammu devrinde bir silindir mühür üzerinde Ay Tanrısı tahtta oturur vaziyette ve üzerinde Ay sembolü ile tasvir edilmiştir [Erzen 1953: 11].

Mezopotamya'da özellikle mühürlerde ve sınır taşları üzerinde hilale çok sık rastlanmaktadır. Ortadoğu'da değişik adlarla Mısır, Roma ve Yunan medeniyetlerinde görülen gök cisimlerine tapınma geleneğinde Ay Tanrısı/Tanrıçası da hilal şeklinde sembolleşmiştir [Bozkurt 1998: 13].

Yakın Doğuda, Sümerlerle başlayan ve yaklaşık 3500 yıl, Mezopotamya, Mısır, İran, Anadolu, Asya ve Avrupa'da Hıristiyanlığın benimsenmesine kadar çok geniş alanda, değişik adlarla, Ay'ın tanrıça, Güneş'in ise tanrı olarak kabulü, köklü bir inanç olarak uzun yıllar yaşamıştır. Mezopotamya ve Anadolu inanç sisteminin Güneş Tanrısı ile Ay Tanrıçası figürleri küçük farklılıklarla, Sivas ve Divriği Darüşşifalarında olduğu gibi, daima sağda saçları Güneş ışınları gibi

dalgalı erkek, solda örgülü veya bukleli saçlarıyla kadın olarak resmedilmişlerdir [Bayat 2006: 69].⁸

Anadolu ve çevresinde yaşamış olan toplumların inançları, yoğunlukla Mezopotamya inanç sisteminden önemli ölçüde etkilenmiştir. M.Ö. 1200'lerden itibaren Anadolu kıyılarına yerleşmeye başlayan Yunanlılar, kozmopolit ve ilgi çekici Anadolu kültürlerinin etkisiyle, Ay Tanrıçasını Selene, Güneş Tanrısını Helios adlarıyla benimsemiş ve onları insan şeklinde betimlemişlerdir [Bayat 2006: 66].

Antik Türk Mitolojisinde "Ay Tengride Kut Bulmak"

Orta Asya kavimlerinde Kün-Ay (Güneş-Ay)'ın göksel dünyanın yüce varlıkları olduğu ve bunlara ait kùltlerin geliştiği eski çağlardan beri bilinir [Roux 1994: 104]. Altaylı Şamanistler güneşe ant içer ant formüllerinde "kùn ana körüptür" cümlesi geçer. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Yakut masallarından büyük kahramanlar daima güneş ve ayın koruması altındadır. Şamanın cübbesinde ve külahında güneşin sembolü olarak demirden veya gümüşten halkalar bulunmaktadır [Inan 2006: 29]. Yakutlara göre, Güneş ve Ay kardeş iki Tanrıdır. Bazı kahramanlar ve ruhlar bunların lütfuyla -Künden Ay'dan törüttüle- Güneş'ten ve Ay'dan türemiştir [Inan 2006: 34].

Şamanist olan Türk ve Moğol kavimlerinde genel olarak, güneş dişi, ay erkek olarak düşünülmüştür. Türklerin ayı ata olarak gördükleri Memlûkler devrinde Mısır'da yaşamış Aybek üd-Devadârî'nin Türklerin menşesini anlattığı Yaratılış Efsanesinde anlatılmıştır. Efsanede sel ve yağmur sularının sürüklediği balçıklar bir mağaraya doluyor ve dokuz ay sonra bir çocuk meydana geliyor ve bu erkek çocuğa Ay-Atam ismi veriliyordu [Ögel 1998: 131, 484-486; Roux 2011: 44; Boratav 2012: 35, 36].

....

*Dokuz ay süreyle de, serin bir rüzgar esivermiş,
Su, ateş, toprak, rüzgar, dört unsur derler buna,
Bunlar temel olmuşlar ilk insan vücuduna,
Tam dokuz ay geçince, bir insan çıkıvermiş,
Nedense adını da Ay-Atam alıvermiş,
Ay Baba'yla, Ay-Dede, Türkçeye buradan kalır,
İnsanın ilk ceddî de, kökünü Ay'dan alır.*

... [Ögel 1998: 484].

Boratav'ın naklettiği başka bir Türk destanında ilk erkek olan Ay-Atam'ın yaratılışı şöyledir: Karatay-Dağlarındaki bir mağara ilk erkek ve ilk kadına anne kucağı olarak hizmet vermiştir. Efsaneye göre: Çin sınırındaki Kara Dağ Mağarası bir zamanlar yağmur sularının taşmasıyla insan vücudunu andıran bir çukuru doldurur. Güneş ısısı etkisiyle 9 ay sonra çukurdaki çamur canlanır. Böylece 40 yıl yalnız başına yaşayan ilk erkek Ay-Atam yaratılır; daha sonra diğer bir

⁸ Bayat'a göre: Ay ve Güneş kùltünün başladığı coğrafya üzerinde ortaya çıkan İslam dünyasında 10. yüzyılda Basra'da başlayan, geçmişin bin yıllık evren anlayışını benimseyen metinlerinde, Ay ve Güneş'i sembolik ve figüratif olarak kullanan *İhvânü's-Safâ Risâlelerinde*, Güneş evrenin kalbi, Allah'ın göklerde ve yerdeki işâreti olarak görülmüştür. Akıl, Allah'ın izni ile Güneş ve Ay'a hayat verir ve bunların izdivacından (Ay dişi, Güneş erkek) da bütün evren hayat bulmaktadır [Bayat 2006: 67].

su baskını, çukuru yine çamurla doldurur ve ilk kadın (Ay-Wa) da aynı biçimde yaratılır. Kadının yaratılışı eksik kalır. Çünkü Güneş ısıyı birinci seferde olduğu kadar güçlü değildir. Ay-Atam ve Ay-Wa'nın beraberliklerinden 40 çocuk dünyaya gelir. Ay-Atam 120 yaşında, ondan 40 yıl sonra da Ay-Wa ölür [Boratav 2012: 36].

Antik Türk inancında ay ve yıldızlar, güneş gibi birer koruyucu iyedir. Onlar da Güneş çekildiğinde yeryüzüne Tanrı'nın insanoğluna gönderdiği ışığı indirmektedir. O yüzden çadırın ortasında tepesinde bırakılan, "tündük" denilen delikten karanlığın ortasından, iyiliği taşıyan ışığın girmesi sağlanırdı. Bu koruyucu iyeleri memnun etmek, rızalarını kazanmak için Hun çağından itibaren onlara kurban kesildiği ve bunun tabiatın en canlı olduğu beşinci ayda törenlerle gerçekleştiği de Çin kaynaklarında belirtilmiştir [Kalafat 1990: 31, 32; İnan 1986: 2, 3]. Eski Türklerde Ay'ın hareketleri o kadar önemlidir ki Hunlar sefere Ay büyüdüğü zaman çıkar, küçüldüğü zaman geri çekilirlerdi, Tunguzlar da savaşta kazanmak için dolunayı beklerlerdi [Kalafat 1998: 63].

Esin, Çin tarihçilerinin Göktürk kağanlarının doğan güneşi selamlamak için otağının doğuya açıldığını yazdıklarını belirtmiştir [Esin 2001: 152; Kafesoğlu 1980a: 60; Roux 2011: 141]. Kafesoğlu da Hun döneminde ve sonrasında, 6-8. yüzyıl Türk topluluklarında güneş, ay ve yıldız kültlerinin önemli rol oynadığını, hatta Hun hükümdarlarının her sabah doğan güneşe; gece de dolunaya secde ettiğini belirtmiştir [Kafesoğlu 1980a: 60].

Orta Asya Şamanist inançlarına göre kötü ruhlar güneş ve ay ile mücadele hâlinindedir. Onları bazen yakalayıp karanlıklar dünyasına sürüklemektedirler. Güneş ve Ay'ın tutulmasının sebebi budur. Güneş ve Ay tutulduğu zaman şamanlar bunları kötü ruhun elinden kurtarmak için gürültü çıkartıp, davul çalarlardı. Bu gürültülerin kötü ruhları korkutacağına inanırlardı [İnan 2006: 29]. Yine Şamanistlere göre güneş ve ayın kırıntılarından yaratılmış yeryüzünde bulunan Suyla adı verilen ruh insanları korurdu. Onun at gözlerine benzeyen gözleri otuz günlük mesafeden görülürdü. Suyla'nın görevi insanların hayatında meydana gelecek değişiklikleri insanlara bildirmektir. Ayın esnasında şaman göklere yahut yer altına giderken, Suyla şamana yolda saldıracak kötü ruhları uzaklaştırmaktaydı [İnan 2006: 34; Çoruhlu 2006: 23].

Eski Türkler güneşin koruyucu iyelik gücünü göz önünde bulundurarak bu özelliğin gökteki Tengri tarafından verildiğine inandıkları için kağanlarını Güneş'e ve Ay'a nispet etmişlerdir. Zira kağan, Güneş ve Ay Türk inanç sisteminde kötülükle mücadele eden, bereketi sağlayan ve huzura kavuşturan unsurlardır. Kağanın güneşe ve aya nispet edilmesi bu gök cisimlerinin koruyucu bir fonksiyona sahip olmasındandır [Kıyak 2010: 141].

Türk kozmolojisinde, beylik işareti olan Kün-Ay astrolojik simgesi yeni hilal günün ve baharın ilk ayının ilk günün işaretidir. Güneş ve ay karşılıklı dönen kut simgeleridir. Bu simgeye Türkçe Künli-Ayılı körüşdi (kavuştu) denilmektedir. Göktürk kağanları güneşe benzetilir ve Uygur kağanlarının bazısı Güneş ve Aydan kut olarak "Kün-Ay Tengride kut bulmuş" unvanı ile tahta çıkmaktadır [Esin 2001: 68-70 Güngör 1994: 511-517].

Göktürkler, Uygurlar ve Hakanî Türklerinde Kün-Ay hükümdarlık simgesidir. *Kutadgu Bilig*'de kağanın cülus töreni baharın birinci ayının ilk günündedir. Bu dönem aynı zamanda Aramay denilen bahar bayramıdır. Yılın ilk gününde Güneş'in yıllık ve Ay'ın aylık dönüşlerinin aynı anda başlamasına işaret olarak Kün-Ay dendiği ve astrolojik simgenin beylik uğuru olduğu Esin tarafından belirtilmiştir [Esin 2001: 148, 153, 154].

Hunlar döneminde hakanların bazen yer ve gök, bazen de ay ve güneş tarafından atandığı da ifade edilmiştir. O dönemden kalma bir yazılı belgede yer alan "gök ve yer tarafından atanmış, Güneş ve Ay'dan doğma büyük Hun Şanyüsü..." anlatımı bunu doğrular. Bazen de Şansu'ya güneş ve ayın atıldığı unvanı verilir. Hun imparatoru Mete, Çin imparatoruna yazdığı

mektupta "gök tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun imparatoru" ifadesini kullanmıştır. Daha sonra yerine geçen oğlu da Çin imparatoruna yazdığı mektupta "Gün ve Ay tarafından tahta çıkarılmış Hunların büyük hakani" unvanını kullanmıştır [Kıyak 2010: 141].

Türkler, Mani dinine girmeden önce gök ve güneş birinci dereceden öneme sahip iken, bu dini kabul edince Mani dinin prensiplerine göre hepsinden önemli olan ay birinci sırayı almıştır. Bu zamana kadar Tanrıya Gök-Tanrı derlerken, bundan sonra Ay-Tanrı demişlerdir. Bundan sonra Uygurlarda hükümdarlar "Ay Tanrıdan kut bulmuş" ifadeleriyle övülmeye başlanmıştır [Ögel 1998: 129]. Nitekim Çin elçisi Wang Yen-Te'nin *Uygur Seyahatnamesi*nde Tun Baga Tarkan ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan" unvanını alan oğlunun tahta geçtiği bilgisi günümüze kadar ulaşmıştır [Izgi 1989: 22]. Bu kağanın unvanındaki yenilik elbette Ay teriminin eklenmesidir. Uygur Devleti ilk kurulduğunda kağanların unvanlarında Ay Tanrıya rastlanmıyordu. Bu sebeple, Mani dininin ilk etkisini kağanların unvanlarında gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Karabalgasun yazıtında, bu kağanın Uygurların örf ve adaletlerini Maniheist inançlara göre ıslah etmeğe çalıştığı anlatılır. Böylece kağanın Mani dinin etkisiyle unvanının başına Ay kelimesinin koyduğu anlaşılmıştır [Izgi 1989: 21].

Bozkurt Esin'den şu bilgileri rivayet eder. Esin'e göre Türklerin Milattan en az bin yıl önceki ataları dahi ay ile birlikte yıldız da hükümdarın ve parlaklığın simgesi sayıyordu; daha sonraki Türk toplumlarında da bu gelenek sürdürüldü. Göktürk boylarından bazılarının damgaları ise hilal şeklindeydi ve Uygur tuğları ile Karahanlı bayrağının hilal alemleri vardı. Karahanlılar'ın sikkelerinde de hilal motifi bulunuyordu [Bozkurt 1998: 13-15].

8. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen Göktürk sikkelerinde bağdaş kurmuş vaziyette cephe-den verilmiş iliğin tacı üzerinde ve kağan ile birlikte eşini temsil eden portrelerle birlikte hilal ve yıldız (ay-yıldız) tasvirleri yer almıştır [Babayar 2007: 215-217, No 301-303] (Levha 8-9).

Sonuç

Türkler İslam'a girdikten sonra Türk kozmolojisinin Budizm ve İran etkilerinden geçerek aldığı şeklin İslami yorumlara göre değiştiği gözlenmektedir. İslamiyet'ten sonra da ay ve güneş yine hükümdarlık simgesi olmaya devam etmiştir. *Kutadgu Bilig*'de Güneş, Balık burcu-

nun kuyruğundan, kuzu burcunun burnuna geçince, Nevruz'da Cemşid-Kün Han bayramında, Hakanlı iliğinin tahta çıktığı ve yılın başladığı belirtilmiştir. Fars'ta ise yıl Nevruzda değil Mihri-canda başlardı ve Yezcerd takvimi takip edilirdi. Selçuklular Orta Asya ve Hakanlı takvimini Melikî veya Celâfî (Nâsireddin Tûsî'ye göre bu yıla "Türk Yılı" da denilmekteydi) adı altında kabul ederek Yakınoğ'u soktular. Melikî takvimi mihr ü mâh⁹, yani Kün-Ay işareti gökte belirince başlardı. Böylece Kün-Ay Melikî takviminin yılbaşı -belkide kağanın cülus işareti de- oluyordu [Esin 2004: 99, dpn.154, 155].

Kutadgu Bilig'de konu şöyle anlatılır:

Güneş yine yılbaşı makamına geri döndü.

Balık [burcu] kuyruğundan, Kuzu burnuna.

.....

Bugün doğdu ilig bu yaradılıştı.

Parladı dünyada Kün-Ay gibi.¹⁰

Eski Türk düşünüşüne göre iktidar, yani siyasi hâkimiyet hakkı, insana Tanrı tarafından verildi. Asya Hun imparatoru Mo-tun'un unvanı "*Gök Tanrı'nın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tan-hu'* ydu. Orhun kitabelerinde de "*Tanrı'ya benzer, Tanrı'da olmuş Türk Bilge Kağan iktidar mevkiine çıktım*". "*Türk milletinin adı-sanı yok olmasın diye babam kağan ile anam hatunu yük-seltmiş olan Tanrı beni tahta oturttu*". "*Tanrı irade ettiği için, kut'um olduğu için hakan oldum*" Denilerek Tanrı'dan kut alabildiği için hakan olunabildiği özellikle vurgulanmıştır [Kafesoğlu 1980b: 28, dpn.67-70].

Kutadgu Bilig'de de kutun İlahi kaynaklı olduğu, kaynağını Tanrıdan aldığı belirtilmiştir: "*Bil ki, sana ancak Tanrı yardım edebilir... Tanrı kime beylik verirse ona akıl ve gönül de verir... Tanrı bey olarak yaratmak istediği kimseye akıl ve kol-kanat verir... Beylik kutsal [iduk]'dır*". "*Bu beylik makamına sen kendi gücün ve isteğinle gelmedin, onu sana Tanrı verdi*". *Beyler hâkimiyetlerini Tanrı'dan alırlar*" [Kafesoğlu 1980b: 28]. Tanrıdan gelen kut ile hükümdar yani aslında onun siyasal iktidarı, gök tarafından desteklenen Tanrısâl bir otoriteye kavuşmuştur.

İslamiyet'ten sonra ay kutsal varlık olma vasfını yitirse bile Ortaçağ tasvir sanatında burç ve gezegenlere duyulan yoğun ilgi ve merak nedeniyle resimlenmeye devam edilmiştir. Büyük Selçuklular döneminde ay, yıldız ve gezegenlerin hareketleri gözlenmiş, büyük rasathaneler kurulmuştur. Bu gözlemlerin doğurduğu burçlar inancına dayanarak insanların gelecekleri hakkında tahminler ileri sürmek adet hâline gelmiştir. Bu konuların işlendiği çok sayıda minyatürlü yazma ortaya çıkmıştır [Sikkeler Ne Anlatır 2009: 3].

Alparslan 1064'te Ani'yi fethedince büyük katedral camiye çevrilerek, kubbesindeki haç indirilip yerine Ahlat'tan getirilen büyük bir hilal konulmuştu. Ayın hilal hâli özellikle 11. yüzyıldan itibaren Doğu'da ve Batı'da Hıristiyanlığın sembolü haça karşı, İslamiyet'in karşıt sembolü olarak kullanılmış ve bu durum özellikle İstanbul'un fethinden sonra giderek yaygınlaşmıştı. Hilalin ibadet takvimindeki rolü, Kur'an-ı Kerim'de "*Güneşe ve onun aydınlığına ant olsun, Onu izlediğinde Ay'a ant olsun*" [Şems 91, 1-2] ayetlerinde Allah'ın Aya yemin etmesi, ayrıca rivayete göre Hz. Muhammed'in, Sad b. Malik'e üzerinde hilal bulunan bir sancak vermesi gibi sebeplerle, Müslümanlar tarafından İslam'ın sembolü kabul edilmiştir [Bozkurt 1998: 15].

⁹ Ayrıca mitolojik anlam yanında Astronominin de konusu olan Güneş ve Ayın birleşmesi "Kün-Ay" olması yani kavuşması hilal ile gösterilmektedir. Bu astrolojik imge, yeni hilal baharın ilk ayının, ilk gününün işaretidir. Farsça mühr ü mâh (Güneş ve Ay) adı altında Selçuklulara geçmiştir [Esin 2001: 69].

¹⁰ Kutadgu Bilig'den nakil: [Esin 2001:153-154].

Orta Asya ay ve güneş kültüründe ayın erkek, güneşin dişi olarak kabul edildiği görülmüştür [Ögel 1998: 131; Esin 1972: 313]. Anadolu Selçuklu mimarisinde, bu kültürün devamı olarak daire içinde erkek ve kadın şeklinde ay (erkek) ve güneş (dişi) sembolü büstlere rastlanmaktadır¹¹. Bazı örnekler de ise erkek ve kadını temsilen daire ya da ışıklı daire içinde ay (hilal) ve güneş kabartmaları bulunmaktadır. Bu şekiller Türk sanatında karşımıza çıkan, ana metnin hilal veya daire içine yerleştirildiği Peygamberin vasıflarının anlatıldığı hilyelerle de ilişkilendirilmiştir [Çoruhlu 2006: 25].

KAYNAKÇA

- ARTUK İbrahim; C. Artuk [1970], *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Katalogu*, Cilt I, İstanbul: MEB.
- BABAYAR Gaybullah [2007]. *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Ankara: TİKA.
- BAER Eva [1983]. *Metalwork in Medieval Islamic Art*, New York: State University of New York Pres.
- BAYAT Ali Haydar [2006]. "Harran Sin ve Şamas İnançlarının Anadolu Selçuklu Eserlerindeki İzleri", *İ. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, ed. A. Bakkal, Şanlıurfa.
- BEZER Gülay Öğün [2002]. "Zengiler (1127-1233)", *Türkler*, Editörler, H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, C. 4. s.803-810. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BORATAV Pertev Naili [2012]. *Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- BOZKURT Nebi [1998]. "Sembol Olarak Hilal", *DİA*, C. 18, İstanbul.
- COŞKUN Alptekin [1978]. "Zengi", *İA*, C. 13, İstanbul: MEB.
- ÇAYCI Ahmet [2008]. *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- ÇORUHLU Yaşar [2006]. *Türk Mitolojisinin Anahatları*, 2. Baskı, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- DİLER Ömer [2006]. *İlhanlar İnançlarının Sikkeleri*, İstanbul.
- EKİNCİ Abdullah [2006]. *Ortaçağ'da Urfa*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- ERGİNSOY Ülker [1978]. *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul: KBY.
- ERZEN Afif [1953]. "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, C. XVII, S. 65, Ocak, s.1-14.
- ESİN Emel [1972]. "Kün-Ay", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara, s.313.
- ESİN Emel [2001]. *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ESİN Emel [2004]. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ESİN Emel [2006]. *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- GERTRUDE BELL ARCHİVE Erişim <http://gertrudebell.ncl.ac.uk/> 06.05.2017
- GÖK Halil İbrahim [2001]. *Musul Atabegliği; Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, AÜ Sos. Bil. Ens., (Doktora Tezi), Ankara.
- GÜNGÖR Harun [1994]. "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tengri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, s.511-517.
- HARTNER Willy [1938]. "The Pseudoplanetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic, Iconographies", *Ars islamica*, Vol. 5, No. 2, s.112-154. Erişim <http://www.jstor.org/stable/4520926?cookieSet=1> 27.04.2009

¹¹ Anadolu Selçuklu mimarisinde görülen diğer örnekler için bk. [Öney 1969-1970: 195-203].

- HEIDEMANN S. [2002]. "Zangids", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Volume XI, Brill, Leiden, s.452-455.
- İBN AL-ÂDİM [1976]. *Buğyat At-Talab fi Tarih Halab (Selçuklularla İlgili Hâlercümeleri)*, Yayınlayan Ali Sevim, TTK: Ankara.
- İBNÜ'L-ÂDİM [1989]. *Buğyetü't-taleb fi Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (Seçmeler)*, Ankara: TTK.
- İBNÜ'L-ESİR [1991]. *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, 11, Çeviren A. Özeydin, İstanbul: Bahar Yayınları.
- İBNÜ'L-ESİR [1987]. *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, 12, Türkçe tercüme, İstanbul: Türkiyat Matbaacılık.
- İNAL Güner [1995]. *Türk Minyatür Sanatı, (Başlangıcından Osmanlılara Kadar)*, Ankara: AKMB.
- İNAN Abdülkadir [1986]. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. Baskı, Ankara: TTK.
- İNAN Abdülkadir [2006]. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 6. Baskı, Ankara: TTK.
- İSMÂİL GALİB [1311]. *Müze-i Hümayun, Meskûkât-ı İslamiyye Kısmından Meskûkât-ı Türkmaniye Katalogu, Benî Artuk, Benî Zengi, Furuu Atabekiye, Mülûk-i Eyûbiye Meyafârikin*, Kostantiniye: Mihran Matbaası.
- İZGİ Özkan [1989]. "Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi", Ankara: TTK.
- KAFESOĞLU İbrahim [1980a]. *Eski Türk Dini*, Ankara: KBY.
- KAFESOĞLU İbrahim [1980b]. *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: KBY.
- KALAFAT Yaşar [1990]. *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık.
- KALAFAT Yaşar [1998]. *Eski Türk Dini İzleri*, Ankara: KBY.
- KILIÇ Yusuf [1997]. *Mezopotamya Mitolojisinin Anadolu ve Yunan Mitolojisine Olan Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Sos. Bilimler Ens., (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Ankara.
- KIYAK Abdülkadir [2010]. "İslamiyet'ten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar", *Karadeniz*, S. 6, s.133-143.
- KRAMER Samuel Noah [1999]. *Sümer Mitolojisi* (Çev. H. Koyukan), İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- ÖGEL Bahaeddin [1998]. *Türk Mitolojisi I*, 3. Baskı, Ankara: TTK.
- ÖNEY Gönül [1969-1970]. "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture", *Anatolica*, S. III, s.195-203.
- ÖZFIRAT Aynur [1988]. *Harran Tarihi (Başlangıcından Yeni Babil Dönemi'nin Sonuna Kadar)*, İÜ, Sos. Bil. Enst., (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul.
- POOLE Stanley Lane [1877]. *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum, The Coins of the Turkoman Houses of Seljook, Urtuk, Zengee*, Vol. III, Classes X-XIV, London: Printed by Order of the Trustees, Forni Editore.
- ROUX Jean Paul [1994]. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Terc. A. Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.
- ROUX Jean Paul [2011]. *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. M. Y. Sağlam), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- SCHMÖKEL Hartmuth [1973]. "Sümer Dini II", (Çeviren ve açıklayan: M. T. Özdemir), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21 (1), s 380-381.
- SİKKELER NE ANLATIR? ORTAÇAĞ ANADOLU SİKKELERİNDE SİMGELER VE ÇOK KÜLTÜRLÜLÜK [2009]. ed. E. Topraktepe, İstanbul: YKY.
- SPENGLER William ve W. G. Sayles [1992]. *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography II*, Wisconsin: Clio's Cabinet.
- ŞIRNAK KÜLTÜR ENVANTERİ [2010]. Ed. Mehmet Top, Şırnak Valiliği.
- WHELAN Estella Jane [1979]. *The Public Figure: Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, PhD dissertation for New York University.
- YÜREKLİ Tülay [2009/1]. "Atabeg İmâdeddîn Zengi'nin Şahsi Hayatı", *Nüşa*, Yıl:9, S. 28, s. 113.

📖 ZETTERSTEEN K. V. [1979]. "Mes'ûd", /4, 3. Baskı, C.8, İstanbul, s.135.

EKLER

Sikke 4. (el-Muazzam) Muizzeddin Mahmud, Mardin Müzesi, Env. nu 5020, DYY Okunamıyor, Bakır, 28 mm, 8 gr, Kuffi

Sikke 5. (el-Muazzam) Muizzeddin Mahmud, Mardin Müzesi, Env. nu 347, DYY Okunamıyor, Bakır, 26 mm, 7 gr, Kuffi

